

SOFROZYNE – CNOTA PANOWANIA NAD SOBĄ W ATENACH OKRESU KLASYCZNEGO

Prof. dr hab. Iona Skupińska-Løvset

Uniwersytet Łódzki, Łódź

Instytut Archeologii

gorgona@uni.lodz.pl

Streszczenie

Starożytni definiując *deisdaiminia* używali terminów „strach przed gniewem bóstw i demonów”, czasami dodając: „nierozumny” strach przed takim gniewem. Teofrast, a później Diodor Siculus są zdania, że zabobonna ostrożność odnosiła się do problemu właściwego zachowania, cnoty obywatelskiej, która nakazywała przestrzeganie etykiety, szczególnie ważnej w przypadku wyższych warstw społecznych. Natomiast zabobon albo wymagał niewłaściwego zachowania od ludzi, albo przypisywał niewłaściwe zachowanie bóstwom. Deisdaimonia nie była problemem przed końcem IV w. przed Chrystusem, kiedy obywatel stosował się w swoim życiu codziennym do norm cnót obywatelskich, praktykując „*sofrozyne*”. *Sofrozyne* określa przestrzeganie konwencjonalnych form zachowań w stosunku do otoczenia – świata ziemskiego i poza ziemskiego. *Sofrozyne*, cnota dobrego obywatela, była szczególnie obecna w Atenach okresu klasycznego. Zostawiła też ślady w materiale archeologicznym, szczególnie w wizerunkach intelektualistów, który to materiał unaocznia pewne aspekty właściwych zachowań, czyli cnót obywatelskich jako miary przyzwoitości i moralności. Ukazane będą wizerunki Platona, Sofoklesa, Eurypidesa, tzw. poprawiony wizerunek Sokratesa, a także strategów ateńskich.

Abstract: SOFROZYNE – the virtue of self-control in Athens in the classical period

The Ancient People defined *deisdaiminia* as a fear of both deity and demon's anger. Teofrast, and later Diodor Siculus, think that superstitious caution concerns the problem of the citizen virtue, which demands obeying the etiquette. It was especially important for the upper class citizens. However, the superstition either demanded people's inappropriate behaviour, or suggested inappropriate behaviour of deity. Deisdaimonia did not cause problems until the end of 4th BC, due to the fact that the citizens acted according to citizen virtue „*sofrozyne*” in their everyday life. *Sofrozyne* shows conventional behaviour in comparison with the surrounding the temporal world and extra-terrestrial world. *Sofrozyne*, the virtue of a good

citizen, was present in Athens in the Classical Period. It is also visible in archeology, especially in the intellectuals' images. The archeological material may show some aspects of appropriate behaviour, citizen virtue as a scheme of appropriateness and morality. The images of Plato, Sophocles and Eurypides, Socrates and other Athenian strategists are going to be presented.

Tematem opracowania jest przedstawienie cech charakteru wymaganych od przykładowego obywatela Aten okresu klasycznego¹. Jest to okres, kiedy Ateny po pokonaniu Persji i wprowadzeniu ustroju demokratycznego osiągnęły szczyt potęgi, a kultura ateńska stanowiła (i dotąd stanowi) podstawę kultury światowej. System ten stworzony został przez samych Ateńczyków, nie został im narzucony z zewnątrz. Opierał się on na współdziałaniu warstwy obywateli, którzy reprezentowali cnoty uznane za właściwe do kierowania państwem.

Do napisania artykułu skłoniła mnie publikacja podarowana mi kilka lat temu przez znawcę tematu i przyjaciela prof. Paula Zankera². Proponuje ona nowe spojrzenie na wiele aspektów interpretacyjnych postaw etycznych tzw. „Mędrców greckich i rzymskich”, z którymi to spędziliśmy w dzieciństwie i młodości wiele godzin. Czy temat może być dziś interesujący, gdy światem dominuje ideologia przetrwania za wszelką cenę jest kwestią dyskusji. Ilustracją mógłby być dylemat Sokratesa – wypił on cykutę, dlatego że był dobrym obywatelem – chciał ten fakt podkreślić poprzez swoją postawę, lecz czy słuszne było odbieranie sobie życia, nawet z wyroku sądu współobywateli?

Normy etyczne bardzo wcześnie zaznaczyły się w literaturze i sztuce starożytnej dowodząc przez to ważności tematu w życiu ówczesnego społeczeństwa. W Atenach okresu klasycznego przybranie właściwej postawy moralnej w stosunku do innego człowieka, współobywatela czy też obcego, czy niewolnika automatycznie wartościowało daną osobę. Pewne cenione wzorce zachowań odzwierciedlone zostały w przekazach literackich i w sztuce; gdyż stanowiły one przykłady zachowań uznanych za godne propagowania. Do takich postaw należał umiar wsparty wiedzą różnicującą między dobrem a złem: zarówno nadmiar jak i brak czegoś powoduje bowiem niepokój i cierpienie. Co do tego twierdzenia zgodne były wszystkie kierunki filozoficzne, które za najwyższe dobro uważały spokój i równowagę ducha. Umiar często równoważony był z wstrzeźliwością, która pojmowana była nie jako odmawianie sobie przyjemności, lecz osiągnięcie niewspółmiernie większego samozadowolenia poprzez kontrolę własnych popędów.

Takie pojmowanie było w pewnym sensie rozwinięciem teorii pitagorejczyków o doskonałości kosmosu i katharsis osiągniętego poprzez obcowanie

¹ Okres klasyczny zwykle dzieli się na podokresy: okres wczesnoklasyczny 480–450 r. p.n.e., okres klasyczny dojrzały 460–404 r. p.n.e., okres późnoklasyczny 404–323/300 r. p.n.e. Archeologia i historia sztuki zwykle dzieli okres klasyczny na: okres tzw. stylu bogatego, czyli lata 460–430 p.n.e. oraz stylu bogatego, czyli lata 430–323 p.n.e.

² Zanker, P., *Die Maske des Sokrates. Das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst*, München 1995.

z doskonałością, gdyż priorytet stanowiło w nim dobro i piękno rozumiane przez harmonię, unikanie skrajności. Myślenie to w sztuce odzwierciedlał kanon Polikleta, rzeźbiarza uważanego za najwybitniejszego twórcę „adrianta”, czyli figury ludzkiej, teoretyka studiów nad idealnymi proporcjami ciała ludzkiego, które wówczas było równoważne z proporcjami ciała męskiego (kobiety były wówczas przedstawiane ubrane i przez to ich proporcje były nieprzydatne do badań). Zgodnie z zasadami idealnego środka, to co piękne i dobre nie mogło być skrajne. Idealny mężczyzna nie był ani stary ani młody, ani szczupły ani tęgi, ani zbyt wysoki ani zbyt niski. Idealna postawa w sztuce przedstawienia człowieka to kontrapost, gdzie jedna noga dźwiga ciężar ciała, druga lekko uniesiona nic nie dźwiga, lecz umożliwia wprowadzenie kontrastu dopełnieniem, którego był odpowiednio naprzemianległy układ rąk. Kontrapost stwarzał rytm, który był uważany za miły dla oka. Idealne kształty ludzkie zamknąć mogły idealne figury geometryczne: kwadrat i okrąg; każda część składowa posągu ludzkiego miała właściwe wymiary powstałe w wyniku wielokrotności podstawowej jednostki – modułu. Poliklet, twórca dzieła zatytułowanego „Doryforos” (młodzieniec z tradycyjnym typem ciężkiej włóczni w ręku) nie tylko wykonał posąg brązowy, lecz napisał o tym posągu rozprawę filozoficzną. Doryforos był propozycją nowego standardu (kanonu), reprezentował absolutną perfekcję osiągniętą drogą rozumowania, a założenie kompozycyjne rzeźby oparte było na modnej w tym czasie filozofii antytez.³

Dużą rolę w kształtowaniu kultury demokratycznych Aten odegrali sofisci. Sofisci działali jako zawodowi nauczyciele sztuki umiejętności życia. Wędrowali po kraju przysposabiając młodych efebów do życia publicznego, a dojrzałych obywateli do godnego pełnienia funkcji państwowych. „Człowiek jest miarą wszelkich rzeczy” – twierdził najbardziej ceniony sofista Protagoras (ca. 484 p.n.e. – ca. 404 p.n.e.) – rozumiał przez to, że każdy ma prawo traktować własne doznania i budowane na nich osądy jako prawdziwe, gdyż rzeczywistość jawi się naszym zmysłom w postaci szczątkowej i przypadkowej. Nie istnieje jedna obowiązująca wszystkich prawda, o wyborze prawdy decyduje jej każdorazowa przydatność. Rezygnując z teoretycznych zainteresowań filozofów przyrody przenieśli punkt ciężkości na działalność człowieka, szczególnie jego działanie na forum publicznym. Poprzez obserwację i przewidywanie zachowań uczono takiego postępowania, które przyniesie oczekiwane skutki. Młodzi mężczyźni, którzy osiągnęli znajomość zachowań prowadzących do osiągnięcia określonych przez siebie celów, byli w myśl tej teorii zdolni do kierowania zarówno gminą jak i państwem. Zakres nauczania był szeroki; język ojczysty, prawo, administracja, strategia, etyka, estetyka, literatura, historia, astronomia, muzyka, a przede wszystkim dialektyka. Nie wgłębiano się w przedmiot, gdyż celem była powierzchowna znajomość, dająca siłę przekonywania, uzasadniania swoich poglądów, nawet wprowadzania w błąd poprzez tzw. sofizmaty. Jeżeli celem jest skuteczność, podstawowe pojęcia jak prawda, dobro i sprawiedliwość nabierają charakteru

³ Skupińska-Løvset, I., *Zarys archeologii starożytnej Grecji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001 s. 68 –69.

⁴ *Respublica 472 D*, tł. G. Witwicki, cf. W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki, I Estetyka starożytna*, s. 142, tekst i tłumaczenie #5 s. 162.

względności. Temu sprzeciwiał się Sokrates (469 p.n.e. – 399 p.n.e.), głosząc istnienie obiektywnej i powszechnie istniejącej prawdy oraz bezwzględnego dobra. Dowodził swych tez przez doprowadzanie tez przeciwników do absurdu; szczególnie interesował się etyką – sądził, że podstawą moralnego postępowania jest wiedza o zachowaniach dobrych i złych, sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Właściwego wartościowania można się według Sokratesa nauczyć, a stosowanie się do właściwych norm w życiu przynosi człowiekowi szczęście.

Stwierdzenie Sokratesa doprowadził do skrajności Antystenes (ca. 444 – ca. 368) działający już w drugiej połowie IV w. p.n.e. twórca kierunku filozoficznego cyników. Wartości moralne stanowiły dla cyników najwyższe dobro i jedynie one mogły zapewnić człowiekowi szczęście. Dobra materialne były tylko pozornymi dobrami i należało się odnosić do nich obojętnie lub nawet się ich pozbyć, aby osiągnąć prawdziwe szczęście. Cnota, wartość moralna, stanowi o jedynie prawdziwej wartości człowieka.

Inną odpowiedź na pytanie jak postępować, by osiągnąć szczęście dał Arystyp z Kyrene (ca. 435 p.n.e. – 366 p.n.e.) twórca hedonizmu. Szczęście rozumiał jako sumę przyjemnych doznań. Jego uczniowie zaś poszli dalej twierdząc, że sam brak przykrych doznań jest szczęściem.

Najwybitniejszy z uczniów Sokratesa – Platon (427 p.n.e. – 347 p.n.e.) – stworzył instytut naukowy – Akademię Platonską – który przetrwał aż do roku 529 n.e. będąc zamknięty przez cesarza Justyniana jako ostatni ośrodek myśli niechrześcijańskiej. W swojej syntezie uwzględnił Platon zdobycze greckiej myśli naukowej z wyjątkiem relatywizmu sofistów i materializmu Demokryta. Identyfikował świat idei jako rzeczywistość niezmienną i niezniszczalną: – jak to wcześniej głosił Parmenides (ca. 540 p.n.e. – ca. 470 p.n.e.), zakładając, że istniejący byt nie mógł powstać z niebytu, ani przestać istnieć, gdyż wtedy byłby niebytem, dlatego też jest on niezmienny, nieruchomy i niepodzielny, idealny w formie, bo kulisty. Taki byt nie można poznać empirycznie. Empirycznie można poznać tylko zjawiska. Struktura rzeczywistości jest więc dwoista, tak jak dualistyczna jest natura człowieka. W świecie idei naczelną jest idea dobra.

Tak więc okres klasyczny poprzez naukę, szczególne badania z zakresu etyki i estetyki stworzył warianty postaw i zachowań, które powinny charakteryzować właściwą postawę obywatelską. Badania nad wizerunkami ludzi nauki, którymi byli z reguły mężczyźni, pozwala nam dokonać analizy zachowanego materiału ikonograficznego w postaci posągów, głów portretowych i innych zabytków, zwykle kopii i przetworzeń z okresów późniejszych.

Uporządkowany sposób myślenia skłaniał się w okresie klasycznym do postawy określanej mianem: „*kaloskaiagathos*” piękny i szczęśliwy. W szerszym pojęciu był to człowiek, który znał zasady porządku boskiego i stosował je w praktyce. Piękno było w Grecji klasycznej nierozłącznie związane z dobrem (estetyka z etyką) czy to w rozważaniach filozoficznych, czy też w codziennych zasadach postępowania. Piękna nie relatywizowano, lecz łączono z różnymi fazami w życiu człowieka – każda z tych faz wносиła typowy dla niej element. Filozofia Platona wprowadziła dodatkowo pojęcie „piękna wiecznego”, albo „prawdy wewnętrznej”⁴.

Rys. 1. Krater czerwonofigurowy malarza Brygosa z wizerunkami Alkajosa i Safony, datowany ca. 470 p.n.e. Zbiory monachijskie.

Ilustracja na kraterze czerwono figurowym autorstwa malarza Brygosa⁵ datowanym około roku 470 p.n.e. przedstawia dwie postaci legendarnych poetów. Przekazy literackie wskazują, że oboje pochodzili z polis Mitylene na wyspie Lesbos: Alkajosa i Safony⁶ (Fig. 1). Krater ten świadczy o popularności w Atenach V wieku p.n.e. tych archaicznych poetów, prawdopodobnie ich liryka miłosna ciągle śpiewana była na piątowiecznych sympozjach. Mitylena za życia Safony i Alkajosa (koniec VII – VI w. p.n.e.) przechodziła spod jednej tyranii pod drugą. W politykę zaangażowany był Alkajos, który na wygnaniu zawędrował nawet do Egiptu. Safona znalazła się na Sycylii. Jej zamożna rodzina posiadała majątek w Azji Mniejszej, a brat był kupcem w Egipcie. Oboje byli więc obywatelami całego ówczesnego świata śródziemnomorskiego. Pieśni Safony miały charakter osobisty, płynęły z głębi serca. Wyrażały nostalgię, tęsknotę, opowiadały wykwintnym językiem szczegóły jej życia miłosnego. Czterowierszowej strofy poezji

lesbijskiej, którym posługiwała się zarówno Safona jak i Alkajos, w wydaniu ateńskim używano też sto lat później w poezji biesiadnej. Safona i Alkajos przedstawieni są na ateńskiej wazie autorstwa Brygosa jako arystokraci, Alkajos w długim starannie udrapowanym stroju typu wschodniego, skoncentrowany, z opuszczoną głową, przepaską na włosach, gra na lirze, Safona w stroju podobnym do jońskiego ubioru kor znalezionych w gruzie perskim na akropoli ateńskiej przysłuchuje się pieśni Alkajosa, trzymając w lewym ręku lirę w prawym plektron.

Wizerunek samej już Safony, kroczącej z lekko pochyloną głową i skoncentrowanej na grze na lirze, występuje na brzuścu hydrii w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie⁷ (Figs. 2a, 2b). Poetka bosa, ubrana w pofałdowany, zapewne jedwabny joński chiton i himation, kroczy skupiona, z lekko pochyloną głową grając na lirze o siedmiu strunach, którą trzyma w lewej ręce. W prawej ręce trzyma plektron, przytwierdzony wstążeczką do liry. Obok liry wyryte jest imię poetki.

⁵ Zbiory Glyptoteki Monachijskiej.

⁶ Okres życia Safony określa się na lata 664/650 – 604/590 p.n.e. jej twórczość oblicza się na 6 000 – 9 000 wierszy; Alkajos żył i tworzył na przełomie VII/VI w. p.n.e., przypisuje się mu autorstwo 10 ksiąg poezji.

⁷ Ze zbiorów Czartoryskich w Gołuchowie, Inv. nr 33 Wys. 32 cm, obwód 34 cm. Kzimirz Bulas, CVA (Corpus Vasorum Antiquorum) Pologne: Fascicule I, Kraków 1931, Pl. 16. 3a, 3b. Tu podana wcześniejsza bibliografia. Kompletnej bibliografii tej wazy nie przytaczam.

(a)

(b)

Fig. 2a, b. Hydria z wizerunkiem Safony, w tzw. technice Six, datowana 500 – 490 p.n.e.
Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie.

Ciekawa jest technika wykonania obrazu. Cała waza pokryta była czarną glazurą, na niej wryty obraz Safony, zaś jej nagie ręce, nogi oraz twarz z szyją pokryte były kolorem jasnobrązowym. Bogata fryzura uzupełniona jest biżuterią. Oba wizerunki Alkajosa i Safony charakteryzują ich jako przedstawicieli arystokracji.

Omawiając wczesnoklasyczne posągi ateńskie Paul Zanker poświęca miejsce posągowi Anakreonta wystawionemu wola ludu na Akropolis ateńskiej.⁸ Punktem wyjściowym jest przekaz Pauzanasza.⁹

Na Akropolu znajduje się również posąg Peryklesa, syna Ksantypa, oraz posąg samego Ksantypa, który stoczył bitwę morską z Medami, tj: Persami, w pobliżu Mykale. Ale posąg Peryklesa stoi w zupełnie innym miejscu Akropolu. Natomiast tuż obok posągu Ksantypa znajduje się posąg Anakreonta z Teos. On pierwszy po Safonie lesbijskiej większość swych pieśni poświęcił tematyce miłosnej. Posąg przedstawia kogoś śpiewającego, jakby w stanie odurzenia winem. Sąsiednie posągi kobiece wykonał Dejnomenes. Są to: Io, córka Inacha, i Kallisto, córka Likaona. Obydwie, wedle legendy, miały zupełnie te same koleje życia: miłość Zeusa, gniew Hery, zamiana tej w jałówkę, Kalisto zaś w niedźwiedzicę.

Wzmiankowany posąg Anakreonta zachował się w kopiach, z których za najlepszą uznana jest kopia przechowywana w Gliptotece Kopenhaskiej¹⁰ (Fig. 3a).

⁸ Zanker op.cit. s. 29–38.

⁹ Pauzanasz, I, 25.1: przekł. polski: J. Niemirska-Pliszczyńska, *W świątyni i w mieście. Z Pauzanasza Wędrowki po Helladzie księgi I,II,III i VII*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1973.

¹⁰ Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhaga, no. 409, wys. 1.98 m., marmur. Kopia rzymska posągu Fidiasza wykonanego około roku 450 p.n.e.

(a)

(b)

Fig. 3a, b. Anakreont. Kopia rzymska posągu Fidiasza wykonanego około roku 450 p.n.e. Zbiory Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhaga.

Z posągu Peryklesa zachowała się tylko podpisana herma.¹¹ Ustawienie posągu Anakreonta obok posągu Ksantypa nawiązywało do jego arystokratycznej przeszłości, i uczestnictwa obu w sympozjach – które w Atenach miały charakter radosny i połączone były z winem, śpiewem i tańcem. Stąd podchmielenie poety wyrażone lekką niestabilnością pozycji. Przedstawiony był on w płaszczu przerzuconym przez ramiona, mimo odurzenia winem, jak donosi Pauzaniusz, starannie ułożonym, włosy również ułożone były starannie a zarost modnie przycięty. Twarz na sposób klasyczny pozbawiona była wzruszeń. Zanker jest zdania, że taki obraz Anakreonta wykreowany został, aby zilustrować godną naśladownictwa postawę obywatela, który zawsze zachowywał się przyzwoicie i wstrzemięźliwie.¹² Wstrzemięźliwość odnosiła się także do sfery seksualnej i dlatego zwraca on uwagę na rzadki przypadek odzwierciedlenia kynodesme (infibulatio) w rzeźbie greckiej (Fig. 3b). Proces ten stosowany był szerzej przez sportowców, skąd mamy najwięcej analogii, szczególnie w malarstwie wazowym.¹³

Anakreont został przedstawiony jako szlachetny i dobrze wychowany mężczyzna, który potrafi kontrolować swoje popędy, jednocześnie nie stroniąc od uciech życia, jakie dla wykształconych Greków stanowiły sympozja. W przeciwieństwie bowiem do Sparty Ateny propagowały przyjemności życia, oczywiście we właściwej formie. Ćwiczenia gimnastyczne i treningi wojskowe w Atenach nie

¹¹ Muzea Watykańskie, Rzym, wys. 1.38 m., marmur. Kopia głowy Peryklesa według posągu brązowego wykonanego około roku 440 p.n.e. przez rzeźbiarza Kresilasa.

¹² Zanker op.cit. s. 29–38.

¹³ Kwestia ta została ostatnio omówiona w kontekście śródziemnomorskim przez Friedrich'a Schipperera'a w artykule: *Jasons Gymnasium in Jerusalem. Griechische Athletik, makkabäische Polemik und die Hellenisierung des Judentums im frühen 2. Jahrhundert v. Chr. Überlegungen zu 1. Makk. 1,15*, w: Josef Fischer et al. (red), *Atten des 10. Österreichischen Althistorikertages Salzburg 11.11.= 13. 11. 2004*, Diomedes, Sonderband, Wien 2006, s. 113 – 126.

były bowiem związane z przygnębiająco ponurym trybem życia, jak donosi Tukidydes.¹⁴ Dlatego też posąg Anakreonta ustawiony na Akropolis ateńskiej obok posągu Ksantypa i w pewnej bliskości do posągu Peryklesa, miał przypuszczalnie wymowę propagandową, podkreślając postawę obywatelską łączącą wykonywanie obowiązków z przyjemnością kontrolowaną przez umysł. Tak więc, pośmiertny pomnik Anakreonta służył ideom nowonarodzonej demokracji ateńskiej, uwypuklając najważniejsze cnoty obywatelskie, szczególnie cnotę umiaru.

Przeciwieństwem eleganckiego i wstrzemięźliwego Anakreonta był wizerunek Sokratesa. Opis postaci Sokratesa w „Chmurach” Arystofanesa w słowach: chudy, blady, brudny, bosy i zaniedbany (z rozczochranymi włosami i nie wypielęgnowaną twarzą) oraz z wystającym brzuchem nie odpowiadał oficjalnemu wizerunkowi obywatela Aten określonego w kategoriach „kalos kai agatos”. Na pewno Sokrates nie był jedynym „brzydkim” Ateńczykiem, Arystofanes też nie grzeszył urodą, lecz zachowanie Sokratesa odbiegało od uznanego za idealne. Zatrzymywał przechodzących obywateli, patrzył im głęboko w oczy i dowodził błędów w ich rozumowaniu. Nadano mu więc w sztuce postać satyra, i od tego właśnie czasu pojawiają się karykatury intelektualistów w malarstwie wazowym. Zanker¹⁵ sądzi, że „sylenowy wygląd” stanowił rodzaj prowokacji uznanego ideału obywatela. Sylen był niepiękny, lecz jednocześnie mógł być nauczycielem; piękno ciała nie świadczy bowiem o mądrości i moralności, w brzydkim ciele drzemie mądra i cnotliwa dusza. Stwierdzenie jest oczywistą prawdą, lecz sztuki plastyczne nie do końca akceptowały tego rodzaju dwoistość. Przeciętny obywatel powinien mieć jednoznaczny wzorzec. Dlatego też, propozycja ta została odrzucona, a Sokrates w późniejszych posągach (Fig. 5) wyraźnie wyszlachetniał przybierając cechy zwykłego obywatela w himationie (ubraniu wierzchnim) udrapowanym w ten sposób, że ukazywał on całe prawe ramię. Taki wzorzec jest często spotykany w Atenach w sztuce sepulkralnej (Fig. 4)¹⁶. W przypadku Sokratesa typ ten powstały w drugiej połowie czwartego wieku p.n.e. nazwany został „zrewidowany portret Sokratesa” (Fig. 5).¹⁷

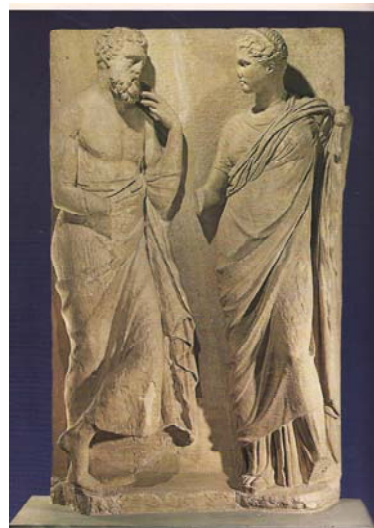

Fig. 4. Relief grobowy Hierona, syna Hieroklesa z małżonką o imieniu Lysippe, Rhamnus, ca. 340 – 330 p.n.e. Zbiory Muzeum Narodowego w Atenach.

¹⁴ Tukidydes 2, 37–41, chociaż gdzie indziej (l. 70) donosi, że mieszkańcy Koryntu odmawiali Ateńczykom umiejętności dobrej zabawy.

¹⁵ Op.cit. 44–45.

¹⁶ Relief grobowy Hierona, syna Hieroklesa z małżonką o imieniu Lysippe, Rhamnus, Peribolos Hieroklesa, ulokowany w północnej części Drogi Świętej, Muzeum Narodowe Ateny no.833. Pietrakos B., Nationalmuseum. Skulpturen-Vasen-Bronzen, Athen 1981, fig. 85.

¹⁷ Sokrates. Statuetka wzorowana według posągu Sokratesa autorstwa Lizypa wykonanego dla Pompejonu Ateńskiego w ostatnim ćwierćwieczu IV w. p.n.e., wys. 27,5 cm., marmur, British Museum, Londyn.

Fig. 5. Sokrates. Statuetka wzorowana według posagu Sokratesa autorstwa Lizypa wykonanego dla Pompejonu Ateńskiego w ostatnim ćwierćwieczu IV w. p.n.e. Zbiory British Museum, Londyn.

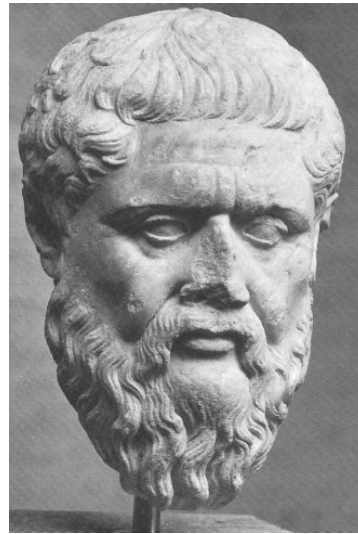

Fig. 6. Głowa Platona, kopia rzymska z początku I w. n.e. Zbiory Glyptoteki Monachijskiej.

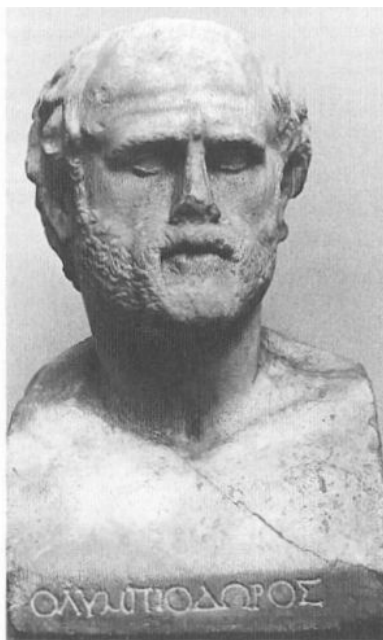

Fig. 7. Olympiodoros, herma z podpisem ze zbiorów barona Ustinowa, University Museum of Cultural Heritage, The Antiquities Collection, Oslo.

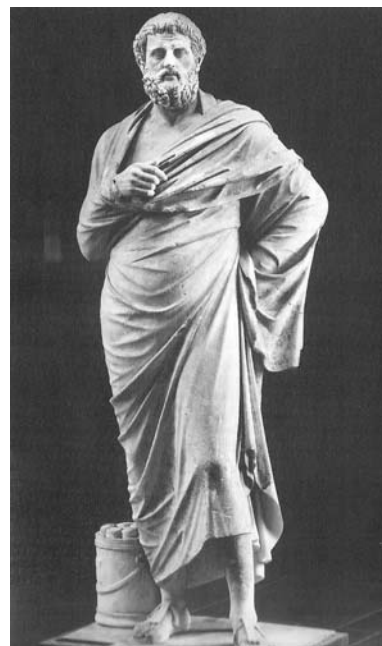

Fig. 8. Sofokles, kopia marmurowa posagu Lizypa wykonanego dla Teatru Dionizosa w Atenach, ca. 330 p.n.e. Muzea Watykańskie, Lateran.

Rysy twarzy Sokratesa zostały upiękkszzone, fryzura i zarost ufryzowany, postawa wyprostowana, poszczególne części ciała zrównoważone w stosunku do siebie. Odczuwa się tu wpływ typu portretowego Platona (Fig. 6)¹⁸. Bezciasowa, poważna twarz, pozbawiona uczuć, okolona została wypielegnowanym zarostem. Podobnie zinterpretowany być może wizerunek stratega, mówcy czy poety. Przykładowo wizerunek sławnego wodza, który do naszych czasów zachował się tylko w postaci hermy z podpisem, podobnie jak w przypadku Peryklesa¹⁹. Posąg Olimpiodorosa (Fig. 7) znajdował się również na Akropolis Ateńskiej, o czym również powiadomił nas Pauzaniusz zwiedzający Ateny w drugim wieku naszej ery.²⁰

Przy murze południowym oglądać można słynną walkę gigantów, którzy zamieszkiwali ongiś Trację i półwysep Pallenę; dalej bitwę Ateńczyków z amazonkami; wielki czyn maratoński przeciw Persom; a także całkowitą zagładę Galatów w Myzji. To wszystko jest darem Attalosa. Każda z figur ma wysokości około dwu łokci. Stoi także posąg Olimpiodorosa, który uzyskał sławę dzięki wielkości swych czynów, a szczególnie gdy podtrzymał ducha wśród ateńczyków po nieprzerwanym szeregu klęsk i wśród ogólnego zwątpienia w jakąkolwiek pomyślność przyszłych zamierzeń.

Ten daleko idący brak zróżnicowania doprowadził do sformułowania tezy, że w IV w. p.n.e. w Atenach nie było wypracowanego typu filozofa czy poety – powodem były teoretyczne założenia demokratycznej polis, gdzie wszystkie role podporządkowanej były tej jedynej naczelnej – roli obywatela. Stąd najbardziej chwalebną postawą – była postawa obywatelska²¹. Kiedy w roku 330 p.n.e. wniosek Likurga o wzniesienie posągów trzech wybitnych dramaturgów został zaakceptowany, posągi Aischylosa, Sofoklesa i Eurypidesa zostały wzniesione w teatrze Dionizosa. W teatrze Dionizosa zbierało się zgromadzenie ludowe i tu właśnie w ramach odnowy narodowej wystawiano dzieła tych trzech poetów. Z tych posągów dobrze zachował się portret Sofoklesa, urodzonego dokładnie 100 lat przed Likurgiem, w kopii z okresu augustejskiego dziś w zbiorach watykańskich (Fig. 8).²² Dramaturg ukazany jest w eleganckiej, wyszukanej pozie. Stoi w kontrapoście z ciężarem ciała spoczywającym na prawej nodze, obok której ustawiona jest cista najprawdopodobniej zawierająca jego utwory. Himation starannie ułożony okrywa jego ciało, ręka prawa spoczywa w fałdzie himationu, który owinięty jest wokół lewego ramienia, ukrywając całą rękę z wyjątkiem nadgarstka. Ręka ta jest zgięta w łokciu i wsparta na biodrze. Starannie ufryzowane włosy, półkrótka bródka i wąsy dodają powagi poważnej w wyrazie twarzy.

¹⁸ Monachium, Glyptothek, głowa Platona nabyta w latach 1980-tych, interpretowana jako kopia z czasów panowania cesarza Tyberiusza według oryginału z połowy IV w. p.n.e. Zanker, op.cit. figs. 24 i 38.

¹⁹ Olimpiodoros, herma z podpisem ze zbiorów barona Ustinowa, University museum of Cultural Heritage, The Antiquities Collection, Oslo.

²⁰ Pauzaniusz I. 25.2, przekł. polski Niemirska-Pliszewska op.cit.

²¹ Zanker op.cit. s. 48.

²² Sofokles, kopia marmurowa posągu Lizypa wykonanego dla Teatru Dionizosa w Atenach, datowanego ca. 330 p.n.e., Muzea Watykańskie, Lateran, wys. 2,24 m.

Ukrycie rąk pod himationem było wtenczas dodatkowym znakiem przyzwoitości i moralności (*sofrozynie*) i jednocześnie wyrazem umiłowania tradycji. Aischines²³ twierdzi, że dawni mówcy byli opanowani (*sofrones*), a ciągła gestykulacja i wymachiwanie rękami, które w czwartym wieku stało się codziennością powinno być uważane za nieprzyzwoite. Wygląd zewnętrzny powinien odpowiadać uznanym normom porządku społecznego właściwego dla demokratycznej polis. Dlatego Sofokles został ucharakteryzowany jako aktywny obywatel, mówca i urzędnik państwowy (wybrany strategiem w 440 – 41 p.n.e.), właściwy obraz do naśladowania w sto lat później w czasach Likurga. W podobnej pozie przedstawiony został zresztą żyjący w czasach Likurga, znany mówca Aischines (390 p.n.e. – 315 p.n.e.).

Kryzys klasycznego wizerunku obywatela jako osoby cnotliwej związany jest z deformacją demokracji i upadkiem potęgi Aten. Proces deformacji polegał na stopniowym powiększaniu swobód, nawet w kolizji z intencjami prawnymi, prowadząc do niedbałości o wartości moralne. Upadek demokracji doczekał się wielu analiz.²⁴ Pesymizm Platona, który w idealnym państwie chciałby widzieć ustrój Sparty, wroga Aten, wskazuje na jego wątpliwości, co do zdolności demokracji do rozwiązywania własnych problemów. Takie stanowisko wpłynęło na opinię nowożytnych badaczy.

Wiele uwag badaczy opiera się dodatkowo na starożytnej krytyce ustroju Aten, dawniej przypisywanej Ksenofontowi²⁵. William Scott Ferguson²⁶ wskazuje na wspieranie miernoty intelektualnej i moralnej oraz imperializm ateński, George Thomson²⁷ na system niewolniczy państwa, J. B. Bury²⁸ na wybujały indywidualizm i troskę o własne tylko interesy obywateli Aten, Frank W. Walbank, cytując fragment listu Serviusa Sulpiciusa do Cyncerona odnośnie „*oppidum cadavera*”, łącząc obniżenie poziomu intelektualnego z upadkiem państwa²⁹, M. Rostovtzeff³⁰ łączy ten proces z wyrównywaniem standardów społecznych, upadkiem klas średnich prowadzącym do prześladowań ówczesnych myślicieli, Edvard Walker³¹ porusza kwestię demagogii, Ch. A. Robinson³², zwraca uwagę, że demokracja ateńska oddawała często naczelną władzę (zbyt rozległą) jednostce, która umykała się, zwykle nieokreślonej bliżej, kontroli.

²³ Tim. 25 (Przeciw Timarchowi 25).

²⁴ Jill N. Claster (red), *Athenian Democracy. Triumph or Travesty?*, European Problem Studies, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, Londyn 1967, Serie artykułów, zebrane w tym tomie, rozpatrują ten problem wskazując na czynniki prowadzące do upadku demokracji ateńskiej. Nowe opracowanie problemów demokracji ateńskiej oferuje publikacja Hansen, M. H., *The Athenian democracy* (tłum. Crook J. A.), Oxford 2004.

²⁵ Dziś referowane jako „Old Oligarch” – fragment odnoszący się do charakterystyki demokracji jako „tyranii większości” (*The Tyranny of the Many*) podany jest w tłumaczeniu angielskim w: op.cit. 44–46.

²⁶ Op.cit. *An Imperial Democracy*, s. 11–19 (“every assistance given to the least cultivated portion of the inhabitants... moral and intellectual mediocrity.”)

²⁷ Op.cit. s. 20–24... slavery.

²⁸ Op.cit. s. 34–43 (excessive freedom, individualism, utilitarianism).

²⁹ Op.cit. s. 47–60.

³⁰ Op.cit. s. 60–62.

³¹ Op.cit. s. 63–67.

³² Op.cit. s. 72–76.

Upadek Aten wprowadził do mentalności śródziemnomorskiej elementy niegreckiej filozofii Wschodu, z pewnymi właściwymi temu obszarowi elementami, które dzisiaj określić by można jako elementy „ludowości”. Teofrast z Erezos na Lesbos³³, uczeń Arystotelesa i kierownik Likejonu po śmierci tegoż, – podaje w swym dziele „Charaktery” 30 charakterystyk różnych typów ludzi, ich mentalności i ich zachowań, niewłaściwe zachowania przypisując zabobonowi. Deisdaimonia, popularna w tym czasie w swoich założeniach daleko odbiegła od stosowania w życiu codziennym zasad cnót obywatelskich, gdyż sytuacja polityczno-społeczna takich zachowań nie wymagała.³⁴

Bibliografia

- [2, 8, 12, 18, 21] Zanker, P., *Die Maske des Sokrates. Das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst*. München 1995.
- [3] Skupińska-Løvset, I., *Zarys archeologii starożytnej Grecji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- [4] Tatariewicz, W., *Historia estetyki, I. Estetyka starożytna*, Ossolineum, Wrocław-Kraków, 1960.
- [9, 20] Niemirska-Pliszczyńska, J., *W świątyni i w micie. Z Pauzanasza Wędrówki po Helladzie księgi I, II, III i VII*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.
- [13] Schipper, F., *Jasons Gymnasium in Jerusalem. Griechische Athletik, makkabäische Polemik und die Hellenisierung des Judentums im frühen 2. Jahrhundert v. Chr. Überlegungen zu 1.Makk. 1,15*, w: Josef Fischer et al. (red), *Actes des 10. Österreichischen Althistorikertages Salzburg 11.11.– 13. 11. 2004*, Diomedes, Sonderband, Wien 2006.
- [16] Pietrakos, B., *Nationalmuseum. Skulpturen-Vasen-Bronzen*, Athen 1981.
- [23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33] Claster, Jill N., (red), *Athenian Democracy. Triumph or Travesty? European Problem Studies*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, Londyn 1967.
- [23] Hansen, M. H., *The Athenian democracy* (tłum. Crook J. A.), Oxford 2004.
- [33] Turcan, R., *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell Publishers, Oxford 2000 (Digital print 2004).

³³ Theophrastus, Characters.

³⁴ O mentalności i kultach w okresie hellenistycznym i rzymskim doskonale informuje pozycja Turcan R., *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell Publishers, Oxford 2000 (Digital print 2004).